Cənubi Qafqazda erməni massivi necə yaradıldı (sənədli sübutlar)

2020-ci ilin oktyabr ayında Qarabağda hərbi əməliyyatların ən qızğın çağında fransız tarixçisi və yazıçısı Olivye Delorm (Olivier Delorme) “Le Figaro” qəzetinin səhifələrində “ərazisinin 90%-dən çoxunda qədimdən ermənilərin məskunlaşdığı Dağlıq Qarabağa, ermənilərdə Artsaxa qarşı separatizm sözündən istifadəni dayandırmaq” barədə müraciət edib. Fransız alim “qədimdən 90% ermənilər” haqqında dediklərinin mənbələrinə istinad və ya xüsusilə də sənədli təsdiq gətirməyib. Qarabag.com Rusiya arxiv materialları və erməni akademik tədqiqatları əsasında bu iddianın həqiqiliyini müstəqil şəkildə araşdırmağa çalışdım. Və həqiqətən anlamaq üçün əvvəldən başlayaq…
XVIII əsrin ilk iki onilliyində ictimai quruluşun və dövlət idarəçiliyi sisteminin müasirləşdirilməsi istiqamətində böyük səylər nəticəsində arxaik Rusiya çarlığı dünya imperiyasına çevrildi. Bu müddət ərzində I Pyotr dünyanın ən güclü ordularından birini yaratdı, Avropa standartlarına uyğun yeni paytaxt təsis etdi və Baltikyanı ölkələrin hesabına öz hakimiyyətini Qərbə doğru xeyli genişləndirdi.

Avropada öz mövqelərini möhkəmləndirdən sonra Rusiya hökmdarı cənub istiqamətində öz ərazilərini genişləndirməyə başladı. 1722-1723 illər İran yürüşü nəticəsində Rusiya ilk dəfə olaraq Cənubi Qafqazda və Şimali İranda geniş ərazilər əldə etdi. Eyni zamanda, ilk dəfə olaraq, özünü yaxın şərq siyasətinin əsas oyunçularından biri kimi bəyan etdi.

«əgər böyük İslahatçı bizim üçün Avropaya pəncərə açmışdırsa, qeyd etmək lazımdır ki, bəzən də deyildiyi kimi, ilk dəfə olaraq bizim üçün Asiyaya pəncərəni də o açmışdır. Bizim üçün Asiyaya qapı açdı. Bu ifadə Pyotrun Şərqdəki bütün

fəaliyyətlərini düzgün xarakterizə edir».

[Böyük Pyotrun İran yürüşü // Rus xəbərləri, 1874. Səh. 5]

Məhz I Pyotr Şərqdə Rusiya siyasətinin dəyişməz prinsipi – regionda ümumi ideya dəyərlərini bölüşən və ya heç olmasa, bəyan edən müttəfiqlər axtarışı və marginal qüvvələrə dəstək axtarışı üzərində qurulmuşdu. Demək olar ki, iki əsr ərzində Rusiya imperiyası Şərqin xristian xalqlarına güvənirdi. Sovet İttifaqı regionda sosialist və ya kommunist oriyentasiyalı anti-Qərb siyasi qüvvələrinə arxalanırdı. Müasir Rusiyanın Yaxın Şərqdə əsas müttəfiqi isə Suriyanın etno-dini ələvi azlığının maraqlarını təmsil edən Əsədin anti-Qərb rejimidir.

Artıq 1722-1723 illər İran yürüşü zamanı Rusiya imperiyası şərq xristianlarına, ermənilərə və gürcülərə güvənirdi. Üstəlik, Pyotr strategiyasının erməni tərəfi etnik-dini azlıqların timsalında ideya müttəfiqlərinə arxalanaraq indiyədək dəyişməz qalıblar. XIX əsrdə Pyotrun varisləri tərəfindən bu prinsipə əməl olunması isə Cənubi Qafqazın müasir inzibati-siyasi bölgüsünün, onun etnik tərkibinin və bunun nəticəsi olaraq Qarabağ münaqişəsinin yaranmasına zəmin yaratdı.

Erməni miqrasiyası planlarının yaranması

Rusiyanın Şərqə doğru genişlənməsinin başlanğıcında ermənilər İran və Osmanlı imperatorluğunun müxtəlif bölgələrinə səpələnmişdilər. Onlar öz dövlətçiliyini yalnız arzulaya bilərdilər. Lakin Rusiyanın cənuba doğru can atması onlara unikal tarixi şans yaratdı. Ermənilər də onu əldən vermədilər.

Pyotrun imperiya iddiaları onların sayından qat-qat üstün farslar, türklər, kürdlər və ərəblər arasında səpələnmiş kiçik xristian xalqının arzuları ilə üst-üstə düşdü. Beləliklə, Şərqdə Rusiyanın daha da genişlənməsi müharibə meydanı və vasitəyə çevrilməli olan Erməni çarlığının qurulması fikrini yaratdı. İran və Osmanlı imperiyalarında ermənilərin əsas

hissəsinin o vaxt yerləşdiyi yerlərdə bu fikrin həyata keçirilməsi mümkün deyildi. Buna görə də onun həyata keçirilməsi üçün rusların farslardan aldığı və əsasən türklərin məskunlaşdığı torpaqlar müəyyən edildi. Regionda, xüsusilə Osmanlı Türkiyəsində Rusiyanın əleyhdarları ilə dini və etnik birliyi ilə türklər etibarsız ünsür kimi qiymətləndirilirdi. Ona görə də Cənubi Qafqazda yerli əhalinin əksəriyyətinin maraqları hesabına həyata keçirilməsi üçün Erməni plasdarmının yaradılması qərara alındı. 1874-cü ildə “Senat arxiv sənədləri” əsasında “Ruskiy Vestnik” jurnalında dərc edilmiş İran yürüşünün təsvirində qeyd edildiyi kimi, ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsinin məqsədi *“orada xristianlığı gücləndirmək və imkan daxilində müsəlmanlığı sıxışdırmaqdan ibarət idi“*.

Qafqazda erməni məskunlaşdırılması planlarının hazırlanması ilə bağlı rəsmi sənədlərdən ən erkən sübutlar Rusiya imperiyasının Daxili İşlər Nazirliyi Şurasının keçmiş üzvü Pyotr Butkovun əsərində əks olunub:

“Onlar üçüncü dəfə kömək üçün yalvararaq böyük Pyotra müraciət etdilər və ya Xəzər dənizinin sahillərində onların yerləşməsi üçün şərait yaratması onları məmnun edərdi. Erməni millətindən dörd deputat göndərilmişdi ki, onların arasında erməni keşişi Antoni Kevteçebey də var idi.

…

1724-cü il noyabrın 10-da imperator fərmanlar verildi:

General-mayor Kropotova: “Erməni xalqı bizdən xahiş etdi ki, yeni alınmış fars vilayətlərimizdə də biz onları qəbul edək və biz yaşayış yeri üçün uyğun yerlər ayırmağı əmr etdik… və onlarla elə rəftar edək ki, onlardan heç bir şikayət olmasın, çünki biz erməni xalqını imperator mərhəmətimizə xüsusi olaraq qəbul etdik”.

General-leytenant Matyuşkinə və briqadir Levaşevə həmçinin əmr edildi ki, bu, bütün Ermənilərin və digər xristian xalqının rus qoşunları tərəfindən işğal olunmuş Fars əyalətlərində

məskunlaşma çağırışını hərtərəfli sınamaq üçün bütün erməni xalqına elan edilsin: Gilan, Mazandaran, Bakı, Dərbənd və digər uyğun yerlər, onlar mehribanlıqla qəbul edilsin və başqa yerlərdə mərhəmət və mühafizədə saxlansın; onlar yaşayış yerləri üçün əlverişli olan yerlərdə yerləşdirilsin, və onlara şəhərlərdə və kəndlərdə boş olan həyətlər və yaşayış yerləri verilsin; həmçinin hər hansı bir müxalifətdə görünən *(Rusiya səlahiyyətlilərinə müqavimət göstərən)* və ya hər hansı bir şübhə doğuran məhəmmədli (müsəlmanlar) *olanlar çıxarılmalı və yerləri xristianlar tərəfindən tutulmalıdır"*.

[P.Q.Butkov 1722-ci ildən 1803-cü ilə qədər Qafqazın yeni tarixi üçün materiallar. Sankt-Peterburq, 1869. Cild I – səh. 67-68]

Pyotrun "*Erməniləri və digər xristianları məskunlaşmağa çağırmağa çalışın*" əmri verdiyi generallar Matyuşkin və Levaşev, İrandakı rus qoşunlarına komandanlıq edirdilər. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, köçürmə təşviqatı ilk növbədə oradakı ermənilərə qarşı yönəldilmişdir. Lakin "Ruskiy Vestnik" jurnalındakı İran yürüşünün təsvirindən (1874) göründüyü kimi, köçürülmə planları Türkiyə ermənilərinə şamil edildi.

"1724-cü ildə, türk hökuməti ilə uzunmüddətli danışıqlardan sonra… digər tərəfdən, ermənilərin Gilan və bizə məxsus olan digər ərazilərə köçmələri barədə razılığa gəlməsi tapşırılmış briqadir Rumyantsev fövqəladə elçi qismində Konstantinopola göndərildi".

[Böyük Pyotrun İran yürüşü// Rus xəbərləri, 1874. Səh. 57]

Pyotrun ölümündən sonra Rusiya müvəqqəti olaraq Asiyaya doğru genişlənməkdən imtina etdi. Ancaq 1780-ci illərdə nəhəng gücə sahib olan, Osmanlı Türkiyəsinin darmadağın edilməsi və Bizans İmperiyasının Rusiya rəhbərliyi altında bərpası xəyalları ilə yaşayan knyaz Qriqori Potyomkin, Asiyaya doğru Asiyaya doğru genişlənməni yenidən başlatdı. Bununla bərabər, o, Pyotrun irimiqyaslı şərq layihələrinin icrasında ermənilərə arxalanma strategiyasını bərpa etdi.

“1783-cü ildə rus qoşunları Gürcüstanı işğal etdilər… və qüdrətli Potyomkin Ermənistandan Rusiyanın ali hakimiyyəti altında Asiyada güclü xristian dövlət yaratmaq üçün erməni baş yepiskopu İosiflə fəal əlaqə qurur …

Knyaz Potyomkin İran, Türkiyə və Rusiya ilə sərhədəri olan və Xəzər dənizində limana malik olan bərpa edilmiş Ermənistanın çarı olmağa can atırdı…

Siyasi baxımdan Ermənistan Rusiyanın himayəsində olan dövlət kimi görünməyə başladı. Kiçik bir rus dəstəsi sərhədlərini türklərin və farsların hücumlarından qorumaq üçün ölkəni işğal etmək məcburiyyətində qaldı…

Qarabağ xanlığından başlamaqla İbrahim xanı devirmək və onun yerinə ermənilərdən hökmdar qoymaq qərara alındı. Hərbi yürüş 1784-cü ilin yayına nəzərdə tuturdu; qoşunlar artıq hazırlaşırdı. Ancaq planlar yazılan və onların icrası hazırlanan müddətdə siyasi şərtlər ciddi surətdə dəyişdi“.

[V. Potto. Ayrı-ayrı oçerklər, epizodlar, əfsanələr və tərcümeyi-hallarda Qafqaz müharibəsi. III Cild. 1826-1828 illər İran müharibəsi Sankt – Peterburq, 1888 Səh. 718-720]

Siyasi vəziyyətin dəyişməsinə və 1791-ildə Potyomkinin ölümünə baxmayaraq, rusların cənuba doğru irəliləməsi artıq uzun müddətə təxirə salınmadı. Tezliklə ermənilərin köçürülməsi ilə bağlı Pyotrun əvvəlki planları yenidən gündəmə gəldi. Bunu Qafqazdakı rus qoşunlarının komandirlərindən biri Pyotr Nesvetayevin 11 dekabr 1805-ci ildə hakimiyyət orqanlarına göndərdiyi hesabat sübut edir.

«Erməni Koçerin sözlərindən qeydlər: a.h. (alihəzrətin) *əmri ilə 3 ay əvvəl mənlə (Nesvetayeva) Bəyazetdə* (indiki Doğubəyazit – müasir Türkiyənin şərqində yerləşən şəhər) *casus olan onu yerli ermənilərin bizə köçürülməsi barədə bir razılaşma iddiasına, 10.000-dən çox ailədən ibarət cəmiyyət ona şifahi cavab verdilər: Allahın lütfü ilə nə vaxt ki, Erivan rusiya ordusu tərəfindən işğal olunacaq, onda, əlbəttə, bütün ermənilər Erivan əyalətində yaşamaq üçün Rusiyanın*

himayəsinə daxil olmağa razılaşacaqlar…».

[Şərqi Ermənistanın Rusiyaya birləşdirilməsi. Sənədlər toplusu. Ermənistan SSR Elmlər Akademiyası, İrəvan, 1972. c. I, səh. 346]

Ermənilərin İrandan Cənubi Qafqaza miqrasiyası (1828-1830)

İki onillikdən sonra Rusiyanın Şərqə doğru genişlənməsi artıq tam gücü ilə gedirdi. 1826-1828-ci illər İran ilə gedən müharibənin nəticələrinə görə Rusiya imperiyasının tərkibinə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları daxil edildi. Bunun ardınca ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi ilə bağlı Pyotrun əvvəlki planlarının həyata keçirilməsinə başlanıldı.

«*Və tezliklə rus qoşunları Tavrizi* (İran imperiyasının o vaxtkı paytaxtı, indi müasir İranın şimal-qərbində yerləşən Təbriz şəhəri) *işğal etdikdən qısa müddət sonra, Paskeviçin qəbuluna Aderbeycan* (yəni şimali iran) *ermənilərindən rus sərhədlərinə köçürülməsi xahişi ilə elçi heyətləri gəlməyə başladılar. Bu, Rusiya hökumətinin fikirləri ilə tam uyğun idi. Baş komandan onlara mərhəmət göstərdi və köçürülməyə hazırlaşmaq üçün icazə ilə evlərinə buraxdı …*

Paskeviç elə Peterburqdan çağırılan polkovnik Lazarevi bütün köçürülmə işinə rəhbərlik etmək məqsədi ilə oraya göndərdi.

Polkovnik Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunun əsasının qoyulması, paytaxtlarda erməni kilsələrinin tikilməsi və ümumiyyətlə, öz həmvətənlərinə böyük köməyi ilə tanınan, Rusiyada uzun müddət əvvəl yerləşmiş erməni ailəsindən idi.

Bu ailənin Ermənistandakı nümayəndələrindən biri olan Lazarev ermənilərin köçürülməsi işini öz təsiri ilə yüngülləşdirmək üçün Marağaya, Salmaza və Urmiyaya gedib…(bütün bu ərazilər indiki Şimal-şərqi İran ərazisində yerləşirdi)”.

[V. Potto. Ayrı-ayrı oçerklər, epizodlar, əfsanələr və tərcümeyi-hallarda Qafqaz müharibəsi. III Cild. 1826-1828 illər İran müharibəsi Sankt – Peterburq, 1888 Səh. 727 – 728]

“*9 Mart 1828-ci ildə son rus qoşunları* Tavrisi *tərk etdi….Türkmənçaya (Təbrizin yaxınlığı)* qonşu *müxtəlif*

kəndlərdən olan ermənilər Qarabağa köçdü *“.*

[S Qlinka. Adderbidjan ermənilərinin Rusiya sərhədlərinə köçürülməsinin təsviri. Moskva, 183. Səh 48]

Cəmi üç il sonra həmin hadisələrin ətraflı təsvirini tərtib edən rusiyalı tarixçi Sergey Qlinka qeyd edirdi ki, İrandan *“ermənilərin demək olar ki, tamamilə köçürülməsi“* baş vermişdi [Qlinka, 1831. Səh.48].

Tarixçinin istifadə etdiyi rəsmi sənədlərə görə,” *beş mindən çox ailə Arazdan keçib… Bu zaman Lazarev* (köçürülməyə rəhbərlik edən) *, Naxçıvan və İrəvan Xanlıqları əvəzinə köçkünlərin yolunu,Mayın 8-də tərəfimdən Siz Alihəzrətin adından köçkünlərin, xüsusilə yoxsulların böyük hissəsinin, hər şeylə təmin oluna biləcəkləri Qarabağa fərziyyələrə görə bol və etibarlı* “ehtiyatların olacağına inandığı” Qarabağ Xanlığına yönəltməyə çalışmaq əmri aldı

[Qlinka, 1831. Səh. 87].

Nəticədə*“Lazarev Rusiyaya təxminən 40.000 yeni təbəə gətirdi”* [Qlinka, 1831. Səh 92].

Eyni müəllif rəsmi sənədi – polkovnik Lazarevin erməni köçkünlərinə 30 mart 1828-ci il tarixli müraciətini sitat gətirir:

“…Rusiyanın Alicənab Hökmdarı köçmək istəyənləri öz dövlətində – istədikləri yerdə, qismən əkilmiş və yalnız onda bir hissəsi xəzinənin xeyrinə işlənən, bol məhsullu torpaqlar əldə edə biləcəkləri İrəvan, Naxçıvan və Qarabağda etibarlı, sakit və rahat sığınacaqla təmin edir. Siz altı il müddətində bütün vergilərdən azad ediləcəksiniz və köçürülmə üçün içinizdəki ən kasıblara kömək ediləcək“.

[S Qlinka. Adderbidjan ermənilərinin Rusiya sərhədlərinə köçürülməsinin təsviri. Moskva, 183. Səh. 108-109]

Başqa bir sənəddə, rəisi qraf Paskeviçə 24 dekabr 1829-cu il tarixli hesabatda Lazarev yazırdı:

«…Mayın 8-də tərəfimdən Siz Alihəzrətin adından köçkünlərin, xüsusilə yoxsulların böyük hissəsinin, hər şeylə təmin oluna biləcəkləri Qarabağa getmələri barədə 24 aprel tarixli 926-cı sərəncam qəbul edildi…Naxçıvanda yerləşmək üçün dövlət torpaqlarının olmaması səbəbindən bir çox ermənini İrəvan və Qarabağ xanlıqlarında məskunlaşmağa razı salmağa çalışdım və onları məsləhətimə əməl etməyə razı saldım»

[Qlinka, 1831. Səh. 127, 129].

Öz növbəsində, farslarla müharibənin yekunlarına dair danışıqlarda fəal rol oynamış və 1828-ci ildə İranda səfir təyin edilmiş məşhur rus şairi Aleksandr Qriboyedov "ermənilərin İrandan bizim vilayətlərimizə köçürülməsi barədə qeyd"də məlumat vermişdir":

"Polkovnik Lazarev nizami bir erməni birliklərinin yaradılması ilə bağlı uyğunsuz bəyannamələr yazmağı , hətta yaxşı niyyətli, lakin düşüncəsiz planlarına Qarabağ və digər bölgələri də daxil etməyi düşünürdü.

Ermənilər əsasən müsəlman mülkədar torpaqlarında məskunlaşdırılıblar. Yayda buna hələ imkan vermək olardı. Ev sahibləri, müsəlmanların əksəriyyəti köçəri idi və başqa dinə mənsub insanlarla az ünsiyyət qururdular.

Nə meşələr hazırlanmış, nə də ki köçkünlərin davamlı məskunlaşması üçün başqa yerlər ayrılmışdı. Bunların hamısı vaxt ilə göz ardı edilib. Bu il üçün səhvi düzəltmək çox gecdir. Köçkünlərin özləri sıx, bir-birinə yaxın ərazilərdə məskunlaşmış və burada şikayətlənən müsəlmanları sıxışdırırdılar".

[Qriboyedov A. İki cilddə əsərləri Moskva: " Pravda" nəşriyyatı, 1971 Cild Səh – II. 339 – 340]

1980-ci illərdə Ermənistan SSR Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun baş elmi işçisi olmuş Vardan Parsamyanın hesablamalarına görə, "1828-ci ilin yaz aylarında 45-50 minə yaxın erməni" İranın şimal-şərq vilayətlərindən köçüb. Onlar

keçmiş İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının torpaqlarında yerləşdiriliblər.

[Parsamyan V. A. 1801-1900-ci illərdə Erməni xalqının tarixi İrəvan : "Ayastan" nəşriyyatı, 1972. Birinci kitab – səh. 50-51]

Bununla ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi yalnız başlanırdı. Irandan gələn mühacirlərin ardından onların Türkiyədən olan qəbilə yoldaşları də onların ardınca gəldi.

Türkiyədən ermənilərin Cənubi Qafqaza miqrasiyası (1829-1908)

"1829-1830-cu illərdə Ərzurum, Qars, Bəyaziddən Zaqafqaziyaya 90 mindən çox erməni köçmüşdür… İranlı qaçqınlar kimi Qərbi erməni qaçqınlar altı il dövlət vergilərindən, üç il torpaq vergilərindən azad ediliblər. Ehtiyacı olan ailələrə 25 rubla qədər müavinət verilirdi".

[Parsamyan V. A. 1801-1900-ci illərdə Erməni xalqının tarixi İrəvan : "Ayastan" nəşriyyatı, 1972. Birinci kitab – səh.66].

Ermənistan SSR Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun digər elmi işçisi Qayka Kazaryanın verdiyi məlumata görə, Türkiyədən olan mühacirlər də keçmiş İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərinə üz tuturdular

[Q.Kazaryan. Ermənilərin 1828-ci ildə İrandan Ermənistan vilayətinə köçürülməsi // Ermənistan SSR Elmlər Akademiyasının 7 saylı xəbərləri, iyul 1957-ci il səh 71].

Parsamyan bildirir ki, 1828-1830-cu illərdə Cənubi Qafqaza ümumilikdə İran və Türkiyədən 140.000-ə yaxın erməni köçüb. Bununla belə, müəllifin etiraf etdiyi kimi, onların yeni məskunlaşma yerlərində o vaxta qədər əhalinin əksəriyyəti müsəlman idi.

"Köçkünlər kortəbii şəkildə məskunlaşdıqları halda bu, gec və ya tez yerli əhali ilə toqquşmalara gətirib çıxarırdı… yaranmış münaqişələrin əksəriyyətində hökumət köçkünlərin yanında olurdu...".

[Q. Kazaryan Ermənilərin 1828-ci ildə İrandan Ermənistan vilayətinə köçürülməsi // Ermənistan SSR Elmlər Akademiyasının 7 saylı xəbərləri, iyul 1957-səh 69, 71]

“Krım yürüşündən (1853-1856) *sonra dəqiq qeydə alınmayan bir çox erməni yenidən bura köç etdilər.*

1877-79-cu illərdə Türkiyə müharibəsi uğurla başa çatması nəticəsində bura Kiçik Asiyadan köçkünlərin axını oldu, təxminən 50000 erməni Qarsa köç etdi… Bundan əlavə, Terkuqasov sonradan bizimlə qalan 35000 Türkiyə ermənisi alaçığını Sürməli mahalına gətirdi.

Bundan sonra Kiçik Asiyadan ayrı-ayrı şəxslər və ailələr qismində köçürülən ermənilərin fasiləsiz axını başlayır. Daha geniş miqyasda ermənilərin yenidən 1893-1894-cü illərdə, Türkiyədə erməni iğtişaşları zamanı köçürülməsi başlanır“.

[N. N. Şavrov. Zaqafqaziyada Rusiyanın fəaliyyətinə yeni təhlükə: Muğanın yadellilərə gözlənilən satılması. Sankt-Peterburq: Maliyyə Nazirliyinin dövri nəşrlər redaksiyası. Səh. 59-60]

“Erməni xalqının çağırılmamış qəyyumları arasında məhz Rusiya sərhədləri daxilində muxtar bir “çarlıq” yaratmaq arzusu sönmür, əksinə, daha da alovlanırdı. Türkiyədə ərazi yox idi – və o, Zaqafqaziyada süni surətdə yaradılır. On minlərlə türk mühacir sərhədlərimizə daxil olur və döyüşçülərimiz bu “sülhməramlı dəstələrə atəş açmaqda tərəddüd edirdilər, çünki ermənilər qadınları və uşaqları irəli verirdilər”.

[V. L. Veliçko Qafqaz. Sankt – Peterburq, 1904 Cild I, səh. 106]

“…Hazırda Zaqafqaziyada yaşayan 1.300.000-dən çox ermənilərin 1.000.000-dən çoxu bölgənin yerli əhalisi sırasına aid deyil, bizim tərəfimizdən məskunlaşdırılmışdır. Son 13 il ərzində bizə köçən ermənilərin sayının nə qədər böyük olduğu iki rəqəmin müqayisəsindən görünür: 1896 – da general-adyutant *Şeremetyev öz hökmdarının* (yəni çarın adına) *məktubunda Zaqafqaziyada yaşayan ermənilərin sayını təxminən 900.000 nəfər müəyyən edir, 1908-ci ildə hər iki cinsdən 1.300000 insan vardı, yəni bu zaman ərzində ən az 400.000 insan artıb. Təbii artım nəzərə alınmazsa, məlum olur ki, biz 13 il ərzində 300.000 – dən çox erməni yerləşdirmişik”, – deyə* 1911-ci ildə Qafqaz İpəkçilik Stansiyasının təsisçisi və çoxillik rəhbəri

Nikolay Şavrov qeyd edirdi.

[N. N. Şavrov. Zaqafqaziyada Rusiyanın fəaliyyətinə yeni təhlükə: Muğanın yadellilərə gözlənilən satılması. Sankt-Peterburq: Maliyyə Nazirliyinin dövri nəşrlər redaksiyası. Səh. 60]

1828-ci ildən demək olar ki, Rusiya imperiyasının süqutuna qədər davam edən Cənubi Qafqazın İran və Türkiyədən gətirilən ermənilərlə kütləvi şəkildə məskunlaşdırılması siyasəti regionun etnik tərkibini köklü şəkildə dəyişdi. Beləliklə, 1905-1906, 1918-1921, 1987-1989-cu illərdə Cənubi Qafqazda erməni və türklərin qanlı toqquşması, 1990-1994-cü illər Qarabağ müharibəsi və Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin indiki fazası üçün süni zəmin yaradıldı.